

УДК 347.91:347.62

ОКРЕМЕ ПРОВАДЖЕННЯ ЯК ПРЕРОГАТИВА ВИРІШЕННЯ СПРАВ ПРО НАДАННЯ ПРАВА НА ШЛЮБ

Резникова М.О., к. філос. н.,
доцент кафедри цивільного, трудового та господарського права
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті розглядається процесуальний порядок розгляду справ про надання права на шлюб та обґрунтовується доцільність зниження віку, з якого може бути надано право на шлюб. Також, на підставі аналізу чинного законодавства та матеріалів судової практики, обґрунтовується доцільність проведення стадії провадження у справі до судового розгляду по справам окремого провадження не у формі попереднього судового засідання, а у формі вчинення сукупності процесуальних дій для підготовки справи.

Ключові слова: окреме провадження, попереднє судове засідання, шлюбний вік, надання права на шлюб, підсудність, заява, заявник.

В статье рассматривается процессуальный порядок рассмотрения дел о предоставлении права на брак и обосновывается необходимость снижения возраста, с которого может быть предоставлено право на брак. Также, на основании анализа действующего законодательства и материалов судебной практики, обосновывается необходимость проведения стадии производства по делу до судебного разбирательства по делам особого производства не в форме предварительного судебного заседания, а в форме совершения совокупности процессуальных действий для подготовки дела.

Ключевые слова: особое производство, предварительное судебное заседание, брачный возраст, предоставление права на брак, подсудность, заявление, заявитель.

Reznikova M.A. SPECIAL PRODUCTION AS PREROGATIVE OF DECISION OF BUSINESSES About GRANT of RIGHT ON MARRIAGE

In the article the judicial order of consideration of businesses is examined about the grant of right on marriage and the necessity of decline of age from which a right can be given on marriage is grounded. Also, on the basis of analysis of current legislation and materials of judicial practice, the necessity of leadthrough of the stage of production is grounded in business to the judicial trial in matters of the special production in not form preliminary judicial meeting, but in form feasance of aggregate of judicial actions for preparation of business.

Key words: special production, preliminary judicial meeting, nubility, grant of right on marriage, cognizance, statement, declarant.

Постановка проблеми. Загальна декларація прав людини в ч. 1 ст. 16 проголосила право чоловіка та жінки, які досягли повноліття, без будь-яких обмежень за ознакою раси, національності або релігії одружуватись і засновувати родину. При цьому вони мають однакові права на шлюб.

У ст. 23 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права встановлено, що «за чоловіками та жінками, які досягли шлюбного віку, визнається право на одруження і право засновувати сім'ю».

Право на шлюб чоловіка та жінки, які досягли шлюбного віку, закріплено в ст. 12 Конвенції про захист прав людини і основних свобод.

У ч. 2 ст. 16 Кодексу про шлюб та сім'ю України (далі – КпШС) передбачалася можливість «зниження» шлюбного віку в разі вагітності жінки або народження дитини. Згодом унаслідок внесення змін до цієї статті таке «зниження» могло відбутися «у виняткових випадках», тобто не лише в разі вагітності чи народження дитини. Однак шлюбний вік, як зазначає З.В. Ромовська, це стала, а не змінна правова категорія, яку можна було би пристосувати до конкретної життєвої ситуації [1, с. 70]. Тому з прийняттям у 2002 році чинного Сімейного кодексу України (далі – СК) була запроваджена відносно нова правова категорія: «надання права на шлюб» осо-

бі, яка не досягла шлюбного віку. Проте їх правова природа залишалась невизначеною до набрання чинності 1 вересня 2005 року чинним Цивільним процесуальним кодексом України, прийнятим 18 березня 2004 року (далі – ЦПК), у ч. 3 ст. 234 якого встановлювалось, що зазначені справи мають розглядатись у порядку окремого провадження.

На відміну від більшості інших категорій справ, що розглядаються судом у порядку окремого провадження, Цивільним процесуальним кодексом України (розділом IV ЦПК України) точно не встановлюється підсудність справ про надання права на шлюб, зміст заяви, зміст рішення. До сьогодні на законодавчому рівні не врегульовано питання щодо непроведення попереднього судового засідання за справами окремого провадження та за справами про надання права на шлюб тощо. Окремі роз'яснення з приводу розгляду та вирішення таких справ надав Пленум Верховного Суду України в п. 2 постанови № 11 від 21 грудня 2007 року «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя».

Однак деякі положення цієї постанови на сьогодні вже є застарілими, а деякі питання так і залишились невирішеними чи потребують удосконалення (наприклад, підсудність

справи, вік, з якого може бути надано право на шлюб, досі не вирішено питання щодо можливості або неможливості проведення попереднього судового засідання за справами окремого провадження тощо). Окреслені питання становитимуть предмет цієї статті.

Стан дослідження. У радянський період проблемні питання процесуального порядку розгляду справ окремого провадження стали об'єктом дослідження таких відомих учених-процесуалістів, як Г.Н. Амфітеатров, В.П. Воложанін, П.Ф. Єлісейкін, І.А. Жеруоліс, С.В. Прушицький, С.Я. Шимелевіч та інших. У пострадянський та сучасний період окреме провадження досліджували такі українські вчені, як Л.К. Буркацький, С.С. Бичкова, В.В. Комаров, В.М. Кравчук, О.Б. Онишко, О.І. Угриновська, С.Я. Фурса, М.І. Штефан М.І.

Деяким аспектам справ про надання права на шлюб приділяли увагу С.С. Бичкова, С.Б. Булеца, Л.Є. Гузь, Ю.Ф. Іванов, О.В. Ієвіня, З.В. Ромовська, Т.А. Федосеева, Г.В. Чурпіта та інші.

Метою дослідження є визначити та обґрунтувати відсутність доцільності проведення попереднього судового засідання за справами окремого провадження та необхідність зниження віку, з якого може бути надано право на шлюб.

Виклад основного матеріалу. Зі вступом у дію 1 вересня 2005 року чинного Цивільного процесуального кодексу України з'явилося чимало новел щодо правового регулювання розгляду справ окремого провадження.

Уперше в процесуальному законі було надане визначення окремого провадження як виду непозовного цивільного судочинства, у порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав, або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав.

Цим окреслено ознаки, за якими окреме провадження в цивільному судочинстві принципово відрізняється від позовного.

Фактично новим є зміст норм про порядок розгляду справ окремого провадження. Увагу суду зосереджено насамперед на тому, що під час розгляду справи в порядку окремого провадження він зобов'язаний роз'яснити особам, які беруть участь у справі, їх права та обов'язки, сприяти здійсненню та охороні гарантованих Конституцією і законами України прав, свобод чи інтересів фізичних або юридичних осіб, вживати заходів щодо всебічного, повного й об'єктивного з'ясування обставин справи. Отже, ЦПК України закріпив активну позицію суду під час з'ясування обставин справи.

Проаналізувавши матеріали судової практики щодо розгляду справ окремого провадження про надання права на шлюб, нами було встановлено, що іноді судді всупереч ст. 167 та п. 5 ст. 122 ЦПК України роз'яснюють особам, які беруть участь у справі, їх права та обов'язки не на підготовчій частині судового засідання, а в ухвалі про відкриття провадження в справі. Більше того, тра-

пляються випадки, коли судді, не розуміючи суті окремого провадження, в ухвалі про відкриття провадження за справою про надання права на шлюб прописують не лише загальні права осіб, які беруть участь у справі (ст. 27 ЦПК України), а й спеціальні, які передбачені ст. 31 ЦПК України для сторін, а не для заявника та заінтересованих осіб, які беруть участь у справах окремого провадження.

Так, в ухвалі про відкриття провадження в справі про надання права на шлюб № 20-1571/11 від 29 грудня 2010 року суддя Личківського районного суду м. Львова зазначив не лише загальні права осіб, які беруть участь у справі (ст. 27 ЦПК України), а й спеціальні, які передбачені ст. 31 ЦПК України для сторін [2].

Справи окремого провадження розглядаються судом із додержанням загальних правил, у тому самому порядку, що й справи позовного провадження. Однак відсутність у них спору про право цивільне обумовлює встановлення для них деяких особливостей. Справи окремого провадження порушуються не інакше, як за заявою, яка містить вимогу до суду, а отже, окреме провадження – непозовне й одностороннє. Якщо в процесі розгляду справи окремого провадження з'явиться сторона, то окреме провадження перестане існувати [3, с. 555].

Саме односторонність форми окремого провадження і визначає всі інші особливості. На відміну від позовного окреме провадження не ґрунтується на принципі змагальності та відрізняється від позовного провадження межами судового розгляду.

Справи окремого провадження не можуть бути передані на розгляд третейського суду та не можуть бути закриті у зв'язку з укладенням мирової угоди.

Специфічними є правила підсудності, оскільки не діють такі інститути позовного провадження, як зустрічний позов, відмова від позову, визнання позову, зміна позовних вимог, заміна неналежної сторони, участь третіх осіб тощо.

Розгляд і вирішення справ окремого провадження відбувається в процесуальній формі судового засідання. Справа може бути вирішена по суті, коли судом буде досліджено всі докази в справі. Суд може вважати факт встановленим, якщо в нього немає сумнівів в існуванні цього факту.

Якщо під час розгляду справи в порядку окремого провадження виникає спір про право, який вирішується в порядку позовного провадження, суд залишає заяву без розгляду та роз'яснює заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах.

Серед науковців-процесуалістів та юристів-практиків досі залишається дискусійним питання щодо застосування чи незастосування під час розгляду справ окремого провадження правил про попереднє судове засідання, не зважаючи на надані роз'яснення із цього приводу постановою Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 5 «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження в справі до судового розгля-

ду», у п. 6 якої зазначено: «Проведення попереднього судового засідання є обов'язковим для кожної справи незалежно від її складності, за винятком випадків, установлених ЦПК. Ураховуючи особливості провадження, попереднє судове засідання не проводиться в наказному та в окремому провадженні. Однак у справах окремого провадження, зокрема, при розгляді справ про обмеження цивільної дієздатності чи визнання фізичної особи недієздатною, про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою чи про відновлення прав на втрачені цінні папери, здійснюються певні підготовчі дії, визначені законом (стаття 239, 248, 262 ЦПК). У тих випадках, коли проведення попереднього судового засідання не є обов'язковим, справа до судового розгляду призначається ухвалою про відкриття провадження в справі» [4].

Натомість аналіз матеріалів судової практики показує, що існують непоодинокі випадки призначення за справами окремого провадження про надання права на шлюб попередніх судових засідань.

Так, попередні судові засідання за справами про надання права на шлюб призначались ухвалами про відкриття провадження за справою № 2-о-5/11 від 21 січня 2011 року Хмельницьким міським районним судом Вінницької області [5]; за справою № 405/1453/12 від 26 вересня 2012 року Васильківським районним судом Дніпропетровської області тощо [6].

Більше того, Новоградівським міським судом Донецької області в ухвалі від 27 липня 2012 року про призначення справи № 2-о/0536/20/2012 про надання права на шлюб до розгляду після проведення попереднього судового засідання зазначалось, що «до судового розгляду спір між сторонами не врегульовано» [7].

Вважаємо, що, оскільки питання щодо доцільності проведення попереднього судового засідання чітко не визначено розділом IV ЦПК України, а також у зв'язку з непоодинокими випадками неоднокового розуміння судами роз'яснень постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 5 «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження в справі до судового розгляду» та суті й значення окремого провадження, вбачається за необхідне проаналізувати питання щодо можливості застосування чи незастосування в справах окремого провадження правил про попереднє судове засідання.

Аналіз норм, що містяться в главах, присвячених розгляду конкретних категорій справ окремого провадження, дає підстави підтримати погляди про те, що в справах окремого провадження друга стадія цивільного процесу (провадження в справі до судового розгляду) повинна відбуватися не у формі попереднього судового засідання, а у формі вчинення сукупності процесуальних дій, направлених на підготовку справи до розгляду. Оскільки в цих главах фактично йдеться про судовий розгляд справ окремого провадження та немає вказівок на необхідність проведення попередніх судових засідань.

Так, відповідно до ст. 130 ЦПК України попереднє судове засідання проводиться з метою з'ясування можливості врегулювання спору до судового розгляду або забезпечення правильного та швидкого вирішення справи, однак головною відмінністю справ окремого провадження від позовного є відсутність у них спору про право цивільне.

Попереднє судове засідання проводиться за участю сторін та інших осіб, які беруть участь у справі (ст. 130 ЦПК України), проте справи окремого провадження суд розглядає за участю заявника та заінтересованих осіб (ч. 4 ст. 235 ЦПК України). Якщо в процесі розгляду справи з'явиться сторона, то окреме провадження перестане існувати.

Для врегулювання спору до судового розгляду на попередньому судовому засіданні суд з'ясовує такі питання: чи не відмовляється позивач від позову, чи визнає позов відповідач, чи не бажають сторони укласти мирову угоду або передати справу на розгляд третейського суду (ст. 130 ЦПК України). Однак в окремому провадженні така категорія, як позов взагалі відсутня. Тому такі розпорядчі дії, як відмова від позову, визнання позову взагалі не можна здійснити. Крім того, відповідно до ч. 5 ст. 235 ЦПК України справи окремого провадження не можуть бути передані на розгляд третейського суду, а також не можуть бути закриті у зв'язку з укладенням мирової угоди.

Частина 7 ст. 130 ЦПК України встановлює, що попереднє судове засідання не є обов'язковим. Питання про необхідність його проведення вирішується суддею під час відкриття провадження в справі.

З урахуванням аналізу норм, які регулюють порядок розгляду справ окремого провадження, та ст. 130 ЦПК України, яка визначає мету та порядок проведення попереднього судового засідання, вважаємо, що попереднє судове засідання повинно проводитись тільки для справ позовного провадження з метою з'ясування можливості врегулювання спору до судового розгляду або забезпечення правильного та швидкого вирішення справи. Натомість під час розгляду справ окремого провадження попередні судові засідання проводити немає сенсу, оскільки мета проведення попереднього судового засідання не може бути досягнутою.

Тому вважається доцільним викласти ч. 7 ст. 130 ЦПК України в такій редакції: «Попереднє судове засідання не є обов'язковим. Питання про необхідність його проведення за справами позовного провадження вирішується суддею під час відкриття провадження в справі».

У Законі УСРР від 27 червня 1927 року було вжито термін «надання дозволу на шлюб». Отже, новела ст. 23 СК України фактично є відродженням терміна, уже відомого українському законодавству [8, с. 70].

Відповідно до ст. 22 СК України шлюбний вік для чоловіків та жінок встановлюється у вісімнадцять років. Особи, які бажають зареєструвати шлюб, мають досягти шлюбного віку на день реєстрації шлюбу.

Таким чином, досягнення шлюбного віку є юридичним фактом, який породжує право на шлюб після досягнення особою шлюбного віку.

Однак СК України передбачає можливість надання права на шлюб особі, яка ще не досягла шлюбного віку. Так, відповідно до ч. 2 ст. 23 СК України за заявою особи, яка досягла шістнадцяти років, згідно з рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

У зв'язку із цим З.В. Ромовська стверджує, що таким чином запроваджена відносно нова правова категорія «надання права на шлюб» особі, яка не досягла шлюбного віку [9, с. 70], інші ж практики наполягають, що, як і в ч. 2 ст. 16 Кодексу законів про шлюб та сім'ю, у ч. 2 ст. 23 СК України йдеться про зниження шлюбного віку [10, с. 51].

Вважаємо, що слід погодитися з тим, що йдеться саме про надання права на шлюб неповнолітній особі, оскільки щодо неї не вирішується питання про зниження шлюбного віку. Їй лише надається право на шлюб, якщо буде встановлено, що таким чином захищаються її інтереси [11, с. 88].

У заяві про надання права на шлюб необхідно зазначити прізвище, ім'я, по-батькові особи, з якою передбачається реєстрація шлюбу, оскільки надання права на шлюб повинно відповідати інтересам заявника, а встановити це можна лише стосовно конкретної особи. Крім того, доцільно в заяві зазначити про те, що не існує обставин, які перешкоджають укладенню шлюбу, передбачені ст. 26 СК України; що нареченим відомо про сімейний стан один одного та наявність дітей.

На нашу думку, доцільно запозичити досвід законодавства Латвії [12] щодо подання разом із заявою про надання права на шлюб медичної довідки про стан здоров'я наречених, яка підтверджуватиме факт обізнаності наречених про стан здоров'я кожного з них і сприятиме встановленню відповідності укладення шлюбу інтересам заявника.

Зауважимо, що до внесення змін до ч. 2 ст. 23, згідно із Законом України № 4525-VI від 15 березня 2012 року, із заявою про надання права на шлюб могла звертатися особа, яка досягла 14 років. На наш погляд, цей вік був цілком виправданим, що підтверджується статистичними даними по Україні приблизно на період внесення відповідних змін.

Так, за даними веб-порталу Тлумацької районної державної адміністрації, наданих на підставі даних головного управління статистики, під час вибіркового опитування жінок Івано-Франківщини у віці 15 років і старших, проведеного в IV кварталі 2011 року, 82% повідомили, що хоч раз у житті народжували. Серед них 46% народили двох дітей, 29% – одну дитину, 17% – трьох. Частка матерів, які народили чотирьох та п'ятьох і більше дітей склала по 4% відповідно. Найчастіше (59% опитаних) першу дитину жінки народжували у віці 20–24 роки. Кожна четверта жінка вперше народила у віці 15–19 років, кожна сьома – у 25–29 років та понад 2% – у віці 30 років і старше [13]. Тобто виявлено 25% жінок, які завагітніли в 14 років.

Також у статистичних даних про стан дітей і молоді в Україні на 2010 рік зазначається: «Не може не викликати тривоги велика кількість абортів серед неповнолітніх дівчаток до 14-річного віку та юних жінок віком 15–17 років. Частота абортів у неповнолітніх (до 14 років) в останні роки залишалась практично на однаковому рівні, і в абсолютних цифрах становила понад 300 на 1000 дівчат-підлітків відповідного віку» [14].

З огляду на викладене ми пропонуємо ч. 2 ст. 23 Сімейного кодексу України викласти в такій редакції: «За заявою особи, яка досягла чотирнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам».

Заявником у справах про надання права на шлюб є фізична особа у віці від 16 до 18 років. Аналіз судової практики допоміг визначити, що майже в усіх випадках заявником є дівчина, яка є вагітною або вже народила дитину та має намір отримати право на шлюб.

У заяві про надання права на шлюб мають бути викладені обставини, які обґрунтовують відповідність укладення шлюбу інтересам неповнолітньої особи, а також відомості про особу, з якою заявник бажає зареєструвати шлюб. До заяви додаються документи, що підтверджують необхідність набуття права на шлюб (наприклад, свідоцтво про народження дитини, довідку про вагітність) [15, с. 42].

Щодо підсудності цієї категорії справ, то процесуальний закон (на відміну від інших категорій справ окремого провадження) не визначає суд, до якого слід подавати заяву про надання права на шлюб. Зважаючи на відсутність відповідача в справі, а також на можливість реєстрації шлюбу в будь-якому державному органі реєстрації актів цивільного стану (ст. 28 СК України), за аналогією до ст. 257 ЦК України (підсудність справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення) таку справу слід визнати підсудною за місцем проживання заявника.

Після відкриття провадження в справі суд має залучити до участі в ній заінтересованих осіб. Відповідно до п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України № 11 від 21 грудня 2007 року «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя» ними можуть бути такі особи: один або обидва батьків (усиновлювачів) неповнолітньої особи, піклувальник, особа, з якою передбачається реєстрація шлюбу, а також інші заінтересовані особи.

При цьому Пленум Верховного Суду України в зазначеній постанові підкреслює, що заперечення батьків (усиновлювачів), піклувальників щодо надання права на шлюб не є підставою для відмови в задоволенні відповідної заяви, адже головним критерієм для задоволення вимоги про надання права на шлюб є встановлення судом факту про відповідність такого права інтересам заявника [16].

Зважаючи на те, що закон приділяє особливу увагу дослідженню того, чи відповідає укладення шлюбу інтересам неповнолітньої особи, предметом розгляду в суді має бути

не доцільність надання заявнику абстрактного права на шлюб, унаслідок якого він може одружитись із будь-ким, а доцільність надання неповнолітньому права на шлюб із конкретною особою. Пленум Верховного Суду України роз'яснює в зазначеній постанові, що резолютивна частина рішення суду має відповідати вимогам ч. 2 ст. 23 СК України, згідно з якою суд надає право на шлюб (а не знижує шлюбний вік), а також містити прізвище, ім'я та по батькові особи, право на шлюб з якою надається судом [17, с. 43].

Слід зауважити, що позитивне судове рішення є юридичним фактом, який стає підставою для виникнення в особи, що звернулася до суду, права на вступ у шлюб. Із набранням рішенням суду законної сили особа набуває таке право, унаслідок чого може зареєструвати шлюб із конкретною особою, зазначеною в судовому рішенні.

Висновки. Проведений аналіз процесуального розгляду справ про надання права на шлюб у порядку окремого провадження дає підстави для таких висновків:

1. Обґрунтовується доцільність проведення попереднього судового засідання тільки за справами позовного провадження. За справами окремого провадження друга стадія цивільного процесу (провадження в справі до судового розгляду) повинна відбуватись у формі вчинення сукупності процесуальних дій, направлених на підготовку справи до розгляду.

Тому вважається доцільним викласти ч. 7 ст. 130 ЦПК України в такій редакції: «Попереднє судово засідання не є обов'язковим. Питання про необхідність його проведення за справами позовного провадження вирішується суддею під час відкриття провадження в справі».

2. Пропонується ч. 2 ст. 23 Сімейного кодексу України викласти в такій редакції: «За заявою особи, яка досягла чотирнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам».

3. Підсудність справ про надання права на шлюб слід визнати за місцем проживання заявника.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України. Науково-практичний коментар / З.В. Ромовська. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 532 с.

2. Ухвала Личаківського районного суду м. Львова по справі № 2о-1571/11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua>.

3. Кравчук В.М. Науково-практичний коментар до Цивільного процесуального кодексу України / В.М. Кравчук, О.І. Угриновська. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Х. : Фактор, 2010. – 800 с.

4. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 12.06.2009 р. «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження в справі до судового розгляду» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua>.

5. Ухвала Хмельницького міського районного суду Вінницької області по справі № 2-о-5/11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua>.

6. Ухвала Васильківського районного суду Дніпропетровської області по справі № 405/1453/12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua>.

7. Ухвала Новгородівського міського суду Донецької області по справі № 2-о/0536/20/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua>.

8. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України. Науково-практичний коментар / З.В. Ромовська. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 532 с.

9. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України. Науково-практичний коментар / З.В. Ромовська. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 532 с.

10. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / за заг. ред. Є.О. Харитонova. – Х. : Одиссей, 2006. – 397 с.

11. Сімейне право України : [підручник] / [Л.М. Баранова, В.І. Борисова, І.В. Жилінкова та ін.] ; за заг. ред. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2012. – 322 с.

12. Цивільний кодекс Латвії від 23 січня 1937 р., введений в дію з 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://minjust.lgg.ru/tu/activity/international_cooperation/infozags/zagszakvo/index.php?from4=1.

13. Веб портал Тлумацької районної державної адміністрації : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.gov.if.ua/tlumatska.

14. Судова статистика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients>.

15. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України. Судова практика з питань сімейних стосунків станом на 03.09.2014 р. / С.Б. Булецька, Ю.Ф. Іванов, О.В. Ієвіня та ін. – К. : Видавничий дім «Професіонал», 2014. – 480 с.

16. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 11 від 21 грудня 2007 р. «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua>.

17. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України. Судова практика з питань сімейних стосунків станом на 03.09.2014 р. / С.Б. Булецька, Ю.Ф. Іванов, О.В. Ієвіня та ін. – К. : Видавничий дім «Професіонал», 2014. – 480 с.